

Andrzej Spyra

Instytut Historii Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie

Kontynentalne imperium – niemiecka koncepcja Mitteleuropy na przełomie XIX i XX w.

Streszczenie

W artykule opisano powstanie i rozwój idei związanych z pojęciem Mitteleuropy, które pojawiało się w niemieckiej myśli politycznej i geopolitycznej na początku XX w. Wskazano tło jej powstawania w XIX w. oraz opracowania twórców tej koncepcji, takich jak Josef Partsch i Friedrich Naumann. Przedstawiono także wpływ, jaki ta idea wywarła na plany Cesarstwa Niemieckiego podczas I wojny światowej oraz udaną, choć na krótki czas, próbę jej realizacji na poziomie politycznym podjętą podczas negocjacji traktatu brzeskiego.

Słowa kluczowe: geopolityka, Mitteleuropa, Niemcy

Trudne początki

Niemieckie pojęcie „Mitteleuropa” było w drugiej połowie XIX w. i w pierwszych dekadach XX stulecia rozumiane w bardzo różny sposób. W podstawowym znaczeniu to oczywiście termin czysto geograficzny, odpowiadający pojęciu „Europa Środkowa” lub „Europa Centralna”. Była to jednak także nazwa projektów i teorii związanych z tym obszarem Starego Kontynentu, które miały zmierzać do narzucenia, czy to pokojowo, czy to siłą, dominacji narodu niemieckiego na tym terytorium.

Zjednoczenie Niemiec, dokonane ostatecznie w 1871 r. pod egidą Prus, zmieniło układ sił w Europie. Z biegiem lat dla polityków niemieckich stawało się coraz bardziej jasne, że dla dalszego dynamicznego rozwoju II Rzeszy konieczne jest zdobycie nowych rynków i zabezpieczenie się

przed konkurencją ze strony rosnących mocarstw. Niektórzy upatrywali na to nadzieje w posiadłościach kolonialnych¹, inni skłaniali się do tego, by bezpieczeństwo tego szukać w ściślejszych związkach z okolicznymi krajami.

Wśród propagatorów tej drugiej koncepcji był ekonomista Lujo Brentano, który głosił, że najlepszą drogą do tego celu będzie

rozszerzenie naszego obszaru gospodarczego przez związki celne z innymi krajami, które, choć znajdują się na innym szczeblu rozwoju ekonomicznego, są przecież narażone na takie same niebezpieczeństwa, które nam zagrażają. Innymi słowy, chodzi o związek celno-polityczny z Austro-Węgrami i chrześcijańskimi państwami bałkańskimi i zamknięcie tego obszaru celnego przez wysokie cła ochronne na płody rolne i wyroby przemysłowe².

Powstały w ten sposób związek celny pomiędzy Niemcami a monarchią habsburską oraz krajami bałkańskimi byłby wielkim obszarem polityczno-gospodarczym, w którym dominować mógłby lepiej rozwinięty przemysł niemiecki, a niemieckie rolnictwo, o którego interesy również należało zadbać z uwagi na pozycję pruskich junkrów w systemie politycznym cesarstwa, byłoby jednocześnie zabezpieczone przed konkurencją w postaci amerykańskiego i rosyjskiego zboża³.

Nie były to nowatorskie koncepcje, a sam pomysł unii celnej pomiędzy Niemcami a Austro-Węgrami nawiązywał do rozwiązań proponowanych w połowie XIX w. przez austriackiego prezesa ministrów ks. Feliksa Schwarzenberga i ministra handlu Karola Ludwika Brucka⁴. Od tamtego czasu sytuacja się jednak zmieniła, a proponowany przez Brentanę związek celno-polityczny pomiędzy II Rzeszą, Austro-Węgrami i państwami bałkańskimi miał służyć interesom Berlina, a nie Wiednia.

Propozycje profesora Brentano padły na podatny grunt, czego świadectwem może być kampania prasowa rozpoczęta przez Paula Dehna, publicystę piszącego na tematy gospodarcze. Jak wywodził Dehn, unia celna z monarchią habsburską jest dla Niemiec niezbędnym warunkiem ekspansji, ponieważ to właśnie przez te tereny przebiega droga na Wschód, a w szczególności do Turcji, kraju, który byłby ogromnym rynkiem dla niemieckich towarów i w przyszłości mógłby stać się, wraz z państwami Półwyspu Bałkańskiego, kolejnym elementem projektowanej unii⁵.

¹ Szerzej na ten temat zob. M. Czapliński, *Niemiecka polityka kolonialna*, Poznań 1992.

² Cytat za J. Pajewski, „*Mitteleuropa*”, *studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1959, s. 9–10.

³ J. Pajewski, „*Mitteleuropa*”..., s. 10. Szerzej H.C. Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815–1945*, Leiden 1955.

⁴ *Vorschläge zur Anbahnung der Oesterreichisch-Deutschen Zoll- und Handelseinigung*, „*Wiener Zeitung*”, nr 255, 26.10.1849, s. 2965–2966. Por. J. Pajewski, „*Mitteleuropa*”..., s. 2.

⁵ J. Pajewski, „*Mitteleuropa*”..., s. 10.

Podobne głosy odzywały się również w Austro-Węgrzech. 11 marca 1889 r. odbyło się w Wiedniu walne zebranie Austriackiego Stowarzyszenia Ekonomistów, na którym z odczytem o „Europie Środkowej” i trzech mocarstwach światowych wystąpił Aleksander Peez. Argumentował on, że mocarstwa światowe, wśród których widział Wielką Brytanię, Rosję i Stany Zjednoczone, prześcignęły już w rozwoju poszczególne kraje Europy Środkowej i będą mogły narzucać swoją wolę mniejszym krajom, „a w porównaniu z mocarstwami światowymi, wszyscy jesteśmy mali”. Panaceum na to mogłoby być rozwinięcie ścisłych więzów gospodarczych pomiędzy krajami, które nie chcą podporządkować się ani Anglii, ani Rosji. Taki związek, w którego skład wchodziłyby Niemcy, Austro-Węgry, Włochy, Turcja i państwa bałkańskie, byłby już poważną siłą, która nie tylko mogłaby przeciwstawić się mocarstwom światowym, ale też przyciągnąć do siebie Belgię, Szwajcarię i państwa skandynawskie. Zadaniem Austro-Węgier byłoby pozyskanie dla takiego związku państw bałkańskich i Turcji, natomiast Niemcy mogłyby dostarczyć potrzebnego kapitału⁶.

Na drodze do mocarstwa

Okazja do podjęcia szerszych prób realizacji tych planów pojawiła się wraz ze zmianą na stanowisku kanclerza Rzeszy. Jej twórca, Otto von Bismarck, dbał przede wszystkim o polityczne zabezpieczenie swojego „dzieła”, do czego dążył poprzez skomplikowany system politycznych sojuszy, i nie był zainteresowany tworzeniem takiej unii⁷. W roku 1878 swoją propozycję unii celnej pomiędzy Francją, Szwajcarią, Belgią, Holandią, Danią, Niemcami i Austro-Węgrami przedstawił mu francusko-belgijski ekonomista Gustave de Molinari, ale kanclerz nie potraktował tego pomysłu poważnie⁸. Generał Caprivi, który zastąpił Bismarcka, okazywał jednak duże zrozumienie dla polityki imperialistycznej Niemiec. Preferowanym przez niego kierunkiem tej ekspansji nie były posiadłości zamorskie, do których stosunkowo łatwo można przeciąć linie komunikacyjne w przypadku wojny, ale kierunek kontynentalny, skierowany właśnie na Austro-Węgry, Bałkany i Bliski Wschód⁹. Już w drugim roku sprawowania przez niego urzędu kanclerza Niemcy zawarły (6 grudnia 1891) traktaty handlowe z Austro-Węgrami, Belgią i Włochami, zakładające obniżenie ceł na zboże, niektóre

⁶ Ibidem, s. 12.

⁷ Zob. H. Wereszycki, *Sojusz trzech cesarzy. Geneza 1866–1872*, Warszawa 2009; H.A. Winkler, *Długa droga na Zachód. Dzieje Niemiec*, T. 1: 1806–1933, Wrocław 2007, s. 237–245.

⁸ J. Pajewski, „Mitteleuropa”..., s. 6.

⁹ O polityce zagranicznej Capriviego zob. J.A. Nicols, *Germany after Bismarck: The Caprivi Era 1890–1894*, New York 1968 i wszystkie syntezy dziejów Niemiec np. H.A. Winkler, *Długa droga...*, s. 254–255.

surowce i półfabrykaty, w zamian za obniżenie stawek celnych na artykuły przemysłowe. Cztery dni po zawarciu tych traktatów Caprivi w taki sposób argumentował w parlamencie Rzeszy konieczność ich zawarcia:

Musimy eksportować. Albo będziemy eksportować towary, albo będziemy eksportować ludzi. Jeśli zwiększeniu się liczby ludności nie będzie towarzyszył odpowiedni rozwój przemysłu, nie będziemy mogli dalej żyć [...] W ostatnich czasach narody zrozumiały światowe zjawisko dziejowe, którego znaczenie wysoko oceniam. Jest nim powstanie wielkich mocarstw, ich poczucie własnej siły, ich dążenie do odgródnienia się państw innych. Nasz wschodni sąsiad włada obszarem, ciągnącym się od północnych stoków Himalajów aż do Oceanu Lodowatego. Ma on możliwość wyprodukować we własnym zakresie prawie wszystko to, czego państwu potrzeba... Po drugiej stronie Oceanu Atlantyckiego powiększa się nieustannie liczba ludności Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Wzmaga się poczucie siły republiki północno-amerykańskiej i energia, z jaką czuwa ona nad swymi interesami... Jeśli znawcy spraw chińskich mają słuszość, Chiny stoją u progu olbrzymiej przemiany, której nie sposób nie docenąć; nie wiadomo, czy i Chiny nie zaczną się odgraniczać od innych państw, nie wiadomo również, w jakiej mierze będą one mogły wystąpić jako współzawodnik na rynkach świata. W każdym razie jedno jest pewne: mamy do czynienia z wielkimi mocarstwami, które wcześniej czy później będą we wzajemnych stosunkach kierowały się bezwzględnością. Rozszerzyła się widownia historii świata, mamy wobec tego do czynienia z innymi stosunkami; państwo, które dotychczas grało w dziejach rolę mocarstwa europejskiego, może, jeśli chodzi o siły materialne, spaść w niedługim czasie do rzędu państw małych¹⁰.

Cel zawarcia „traktatów Caprivięgo” stanowiło więc rozszerzenie rynków zbytu dla niemieckich towarów. Jednocześnie słowa kanclerza o światowych potęgach były zapowiedzią tego, że Niemcy zamierzają wziąć udział w rozpoczynającej się rozgrywce o przyszły kształt świata i w ramach tego będą próbowały podporządkować sobie, najpierw gospodarczo, nowe obszary, co pozwoli im wytrzymać konkurencję ze strony Wielkiej Brytanii, Rosji i USA. Nie doprowadziły one do zawiązania unii handlowo-politycznej z państwami Europy Środkowej, ale w sprzyjających okolicznościach mogły stanowić do tego podstawę.

Najważniejszy cel „traktatów Caprivięgo” udało się osiągnąć w kolejnych latach. Po podpisaniu podobnych umów z Serbią (1893), Rumunią (1893) i z Rosją (1894) zarówno wolumen niemieckiego eksportu, jak i udział Niemiec w eksporcie światowym znacząco wzrósł. W 1913 r. udział Niemiec

¹⁰ *Die Reden des Grafen Caprivi im Deutschen Reichstage, Preußischen Landtage und bei besonderen Anlässen*, hsgb. R. Arndt, Berlin 1984, s. 177–181. Cytat za J. Pajewski, „Mitteleuropa”..., s. 15–16.

w światowym eksporcie wynosił już 12,2% i był na najlepszej drodze do tego, by zrównać się z udziałem USA¹¹.

Zmiana na stanowisku kanclerza, która nastąpiła w 1894 r., kiedy to Caprivięgo zastąpił Chlodwig von Hohenlohe-Schillingsfürst, nie wpłynęła w znaczący sposób na imperialistyczne plany niemieckich decydentów i nastroje ówczesnego społeczeństwa niemieckiego. W odpowiedzi na ankietę zorganizowaną w 1898 r. przez narodowo-liberalny tygodnik „Die Gegenwart” Karol Jentsch pisał, że „mocarstwa europejskie spadły do poziomu państw małych, które, każde z osobna, nie mogą robić polityki, a co najwyżej hałas. Przyszłość należy do mocarstw światowych. Naród niemiecki musi powziąć decyzję, czy chce politycznie abdykować, czy też chce się stać mocarstwem światowym. Z tą alternatywą łączy się druga: w Europie jest miejsce tylko na jedno mocarstwo światowe, zachodzi więc kwestia, czy mają być nim Niemcy, czy Rosja”¹². W wydanej rok później pracy *Die deutsche Politik der Zukunft* Ottomar Schuchardt pisał: „Na południo-wschodzie zaś, na Bałkanach, w Azji Mniejszej, w Rosji zachodniej rozciągają się niezmierzone przestrzenie źle uprawiane lub wcale nie uprawiane, bo brak jest tam rąk zręcznych i chętnych do pracy. Tam jest przyszłość naszego narodu”¹³.

W takiej atmosferze do pracy nad swoim dziełem zabierał się profesor geografii uniwersytetu wrocławskiego, Joseph Partsch (1851–1925)¹⁴. Wydane początkowo po angielsku pod tytułem *Central Europe*, jako trzecia część redagowanej przez Halforda J. Mackindera serii „Regions of the World”, różniło się od przyjętego wcześniej ujęcia tematu. Partsch, na podstawie z góry przyjętych założeń metodycznych wyodrębnił i scharakteryzował obszar, który przedtem geografowie zaliczali do odrębnych jednostek geograficznych. Dzieło, poświęcone zostało terytorium położonemu pomiędzy Europą Zachodnią, a kontynentalną Rosją oraz ograniczonemu przez cztery morza – na północy Morzem Północnym i Bałtykiem, a na południu Adriatykiem i Morzem Czarnym. Jeśli chodzi o państwa, to zaliczył on do niego ówczesną Rzeszę Niemiecką, Austro-Węgry, Bośnię, Serbię, Rumunię i Bułgarię, na północnym-zachodzie Belgię i Holandię, a na południowym zachodzie Szwajcarię¹⁵. Tak zakrojony obszar został przez niego nazwany Mitteleuropą i pod takim tytułem wydano tę pracę rok później w Niemczech, choć biorąc pod uwagę niektóre tezy Partscha, można odnieść wrażenie, że równie dobrze mogłoby ono zostać nazwane, przez analogię do pierwszego tomu serii autorstwa Mackindera, *Brytania i morza brytyjskie*, „Germanią i germańskimi lądami”.

¹¹ C. Torp, *The Challenges of Globalization, Economy and Politics in Germany, 1860–1914*, New York–Oxford 2014, s. 20–21.

¹² „Die Gegenwart”, nr 15, 9.04.1898. Cytat za J. Pajewski, „Mitteleuropa”..., s. 18.

¹³ Cytat za J. Pajewski, „Mitteleuropa”..., s. 19.

¹⁴ V. Imhof, *Partsch, Joseph*, „Neue Deutsche Biographie 20” 2001, s. 76–77, gdzie dalsza literatura.

¹⁵ W późniejszym czasie (1914) dołączył do niego także Królestwo Polskie, rosyjskie gubernie nadbałtyckie oraz Besarabię. Zob. P. Eberhardt, *Geneza niemieckiej koncepcji „Mitteleuropy”*, „Przegląd Geograficzny” 2005, nr 77, s. 464.

Nie jest to duża przesada. Choć praca wyróżniała się szerokim i kompleksowym ujęciem tematu i miała rzeczowy charakter naukowy, wymowa opracowania była jednoznaczna – w centrum Europy znajduje się odrębna kraina geograficzna, odróżniająca się swoją specyfiką fizyczną i kulturową od otoczenia. Na jej terytorium ponad połowę mieszkańców stanowią Niemcy¹⁶, naród predestynowany do roli przewodniej, a integracja tego obszaru jest koniecznością dziejową. Sprzyjają jej uwarunkowania geograficzne, które działają spajająco i tworzą warunki umożliwiające ukonstytuowanie się wielkiego państwa, mogącego stać się w przyszłości mocarstwem. Na obszarze Mitteleuropy „język niemiecki jest rozumiany wszędzie, od Gałacz (rum. Galați) przez Sofię, Sarajewo, Triest, Genewę, aż do Antwerpii i wnętrza Rosji. Z wyjątkiem może jedynie najbardziej zacofanych regionów Serbii i Czarnogóry, pozostałe tereny Mitteleuropy, świadomie lub nieświadomie, chętnie lub nie, należą do kręgu cywilizacji niemieckiej”¹⁷.

Projektów nawiązujących do koncepcji „Mitteleuropy” pojawiło się w tym czasie więcej, ale nie odgrywały one najważniejszej roli ani w politycznym dyskursie, ani w rzeczywistych poczynaniach II Rzeszy. Niemcy ekonomicznie powiązane były z rynkiem globalnym, rywalizowały z Wielką Brytanią w skali światowej, a dążenie w kierunku Turcji miało silniej związać z Rzeszą austro-węgierskiego sojusznika i inne państwa bałkańskie przeciwko Rosji¹⁸.

„Walczymy o Mitteleuropę!”

Wybuch I wojny światowej oraz wprowadzona przez Ententę blokada stworzyły nowe warunki dla realizacji niemieckich planów, zmuszając niemieckich strategów do podjęcia różnych planistycznych projektów, które miały zoptymalizować zasoby Państw Centralnych, aby doprowadzić do zwycięstwa. Z konieczności musiały dotyczyć one kontynentu, czyli obszarów, nad którymi Niemcy mogli zapanować¹⁹. Choć w niemieckim społeczeństwie wojna postrzegana była jako rezultat „okrażenia” przez wrogie potęgi i miała mieć czysto obronny charakter, w oczach decydentów aby to osiągnąć Imperium niemieckie musiało wymusić na przeciwnikach serię

¹⁶ J. Partsch, *Central Europe*, New York 1903, s. 141. W wydaniu niemieckim Partsch do Niemców doliczył jeszcze Holendrów i Flamandów, przez co mógł napisać, że „Germanie” stanowią w tym regionie 57,6% (J. Partsch, *Mitteleuropa. Die Länder und Völker von den Westalpen und dem Balkan bis an den Kanal und das Kurische Haff*, Gotha 1904, s. 172).

¹⁷ J. Partsch, *Central Europe...*, s. 142.

¹⁸ H.A. Winkler, *Długa droga...*, s. 258–262; W. Mommsen, *Mitteleuropaidee und die Mitteleuropaplanungen im Deutschen Reich vor und während des Ersten Weltkrieges*, [w:] *Mitteleuropa. Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, red. R.G. Plaschka et al., Wien 1995, s. 9–12.

¹⁹ *Ibidem*, s. 13.

„gwarancji” i „ustępstw”, również terytorialnych, które miały zabezpieczyć Niemcy przed ponownym pojawieniem się tego samego zagrożenia. Choć o tych planach nie dyskutowano publicznie, w zaciszu gabinetów trwały prace nad ich sprecyzowaniem²⁰.

Już w pierwszych tygodniach wojny, kiedy Niemcy spodziewali się szybkiego zwycięstwa nad Francją²¹, ujęto je w tzw. *Septemberprogramm*. Przygotowany został on 9 września 1914 r. przez Kurta Riezlera, osobistego sekretarza kanclerza von Bethmann-Hollwega, jeszcze podczas trwania pierwszej bitwy nad Marną²². Dokument kreślił plany niemieckich celów wojennych, głównie wobec ich przeciwników na zachodzie, które spodziewano się postawić już niebawem na konferencji pokojowej. Jednak obok kwestii kolonialnych i gospodarczego podporządkowania sobie Holandii, Francji i Belgii oraz ustępstw terytorialnych ze strony dwóch ostatnich krajów w punkcie czwartym dokument stwierdzał wprost, że „poprzez wspólne traktaty celne musimy stworzyć środkowo-europejski obszar gospodarczy, w którego skład wchodzić będzie Francja, Belgia, Holandia, Dania, Austro-Węgry, Polska oraz możliwe, że Włochy, Szwecja i Norwegia. Obszar ten nie będzie miał żadnych wspólnych ciał ustawodawczych, a jego członkowie będą formalnie równorzędnymi partnerami, ale w praktyce będzie pod niemieckim przewodnictwem, a jego zadaniem będzie stabilizacja dominacji Niemiec nad Mitteleuropą”²³.

Z powodu załamania się niemieckiej ofensywy nad Marną plany te nie zostały wtedy wdrożone w życie, ale trudno nie zauważyć, że były one zbieżne z wcześniejszymi propozycjami zakładającymi stworzenie Mitteleuropy, której centralnym elementem byłyby oczywiście Niemcy. W tamtym czasie wojna na zachodnim froncie nie utkwiała jeszcze w okopach, a niemieccy decydenci byli przekonani, że zwycięstwo nad Francją jest w zasięgu ręki. Pomimo tego, że nie udało się go wtedy osiągnąć, przedstawione w *Septemberprogramm* plany odpowiadały wiodącym niemieckim kręgom politycznym, gospodarczym oraz wojskowym i do końca wojny pozostały podstawą dla niemieckich celów, które modyfikowane były, by przystosować je do zmieniającej się sytuacji. Co ważniejsze, już tydzień po przedstawieniu tego programu kanclerz Bethmann-Hollweg pisał, że utworzenie w centralnej Europie silnej jednostki gospodarczej „nie może odbyć się na podstawie znalezienia wspólnoty interesów [...] ale tylko pod naciskiem siły politycznej, kiedy to my będziemy w pozycji, by dyktować warunki pokoju”²⁴.

²⁰ J. Pajewski, „Mitteleuropa”..., s. 95–96.

²¹ Por. W.C. Thompson, *The September Program: Reflections on the Evidence*, „Central European History” 1978, Vol. 11, No. 4, s. 348–354.

²² W. Mommsen, *Mitteleuropaidee...*, s. 14, zwraca uwagę, że w otoczeniu kanclerza Bethmanna Hollwega znajdowało się dużo zwolenników programu Mitteleuropy.

²³ Ibidem, s. 13; F. Fisher, *Germany's Aims In The First World War*, New York 1967, s. 104–105.

²⁴ Ibidem, s. 105–106.

Oczekiwania niemieckich decydentów nie rozmijały się za bardzo z oczekiwaniami niemieckiego społeczeństwa. W październiku 1915 r. na półkach księgarskich pojawiła się książka, która szybko zdobyła popularność, a w miarę upływu lat jej znaczenie stale wzrastało. Jeszcze podczas wojny doczekała się czterech wydań. Jej tytuł brzmiał *Mitteleuropa*, autorem był Friedrich Naumann.

Naumann (1860–1919) był pastorem, działaczem społecznym, a w latach 1907–1912 zasiadał w parlamencie Rzeszy jako poseł z ramienia partii liberalnej. Od roku 1896 był też redaktorem naczelnym założonego przez siebie tygodnika „Die Hilfe”²⁵. Z powodu zakazu publicznego dyskutowania celów wojny Naumann w swojej książce nie mógł wchodzić za bardzo w szczegóły, ale jego program dotyczący *Mitteleurop*y był dość jasny i wywarł znaczący wpływ na rozwój niemieckiej myśli politycznej, choć nie zawsze w taki sposób, jak życzyłby sobie tego autor.

Pomimo tego, że stawiane przez Naumanna tezy nie były nowatorskie i w wielu miejscach powtarzały myśli poprzedników, dzieło miało istotne znaczenie polityczne i naukowe. Głównie dlatego, że zostało napisane w okresie, w którym wiadomo było, że w najbliższym czasie nastąpią znaczące zmiany polityczne w Europie, a niemieckie zwycięstwo na froncie wschodnim wydawało się w zasięgu ręki. Należało się więc przygotować do tego, by zorganizować pod kuratelą Niemiec znaczące obszary, które wcześniej znajdowały się w granicach Cesarstwa Rosyjskiego.

Według Naumanna, trzonem *Mitteleurop*y powinna być Rzesza Niemiecka zintegrowana politycznie z Austro-Węgrami. Wokół tego rdzenia powinna powstać przestrzeń gospodarcza, w którym dominować będzie najsilniejsze państwo, czyli właśnie Niemcy. Jednocześnie odrzucał on drogę podboju militarnego, uważając, że względy ekonomiczne przemawiają za połączeniem państw leżących pomiędzy Francją, Turcją i Rosją w jeden organizm gospodarczy. Według niego byłoby to korzystne nie tylko dla Niemiec, które dominowałyby na takim obszarze, ale też dla pozostałych państw i narodów, które mogłyby rozwijać się zarówno gospodarczo, jak i cywilizacyjnie.

Naumann postulował również daleko idące ujednolicenie prawodawstwa państw wchodzących w skład *Mitteleurop*y. W tym kontekście wymienić można m.in., oprócz jednolitych taryf celnych, ujednolicenie miar i wag, prawa handlowego i bankowego, przepisów o służbie wojskowej, wspólną odpowiedzialność za długi państwowe czy propozycję ujednolicenia kwestii pracowniczych²⁶.

²⁵ T. Heuss, *Naumann, Friedrich*, „Neue Deutsche Biographie 18” 1997, s. 767–769, gdzie dalsza literatura; B.C. Witte, *Friedrich Naumann a przyszłość liberalów*, [w:] *Friedrich Naumann, człowiek i dzieło*, Warszawa 1998, s. 3–5.

²⁶ J.W. Tkaczyński, *Friedrich Naumann: herold niemieckiego imperializmu czy prekursor Unii Europejskiej?*, „Prace komisji środkowoeuropejskiej PAU”, t. XVIII, red. J. Machnik, I. Stawowy-Kawka, Kraków 2010, s. 136. Por. F. Naumann, *Mitteleuropa*, Berlin 1915, s. 29.

W odróżnieniu od nacjonalistycznych polityków niemieckich Naumann nie uważał, by prowadzenie akcji germanizacyjnych wobec ludów zamieszkujących ten obszar miało większy sens. Według niego znacznie ważniejsze były kwestie gospodarcze, a poszanowanie autonomii językowej i kulturowej poszczególnych narodów Mitteleuropy nie tylko nie jest sprzeczne z interesami Cesarstwa Niemieckiego, które pod swoim sztandarem miałyby zjednoczyć dużą część Europy, ale wpłynie pozytywnie na stosunki pomiędzy Niemcami, a ich niegermańskimi sąsiadami²⁷.

W jego ujęciu *Mitteleuropa* rozciągała się „od Morza Północnego i Bałtyckiego do Adriatyku i południowych krańców niziny naddunajskiej. Weźmy mapę do ręki i zobaczmy kraje leżące pomiędzy Wisłą a Wogezami, pomiędzy Galicją a jeziorem Bodeńskim i Alpami. Przestrzeń tę wyobraźmy sobie jako jedność, jako kraj bratni, jako związek obronny, jako teren gospodarczy”²⁸. Według Naumanna, obszar ten miał dla Niemiec znaczenie strategiczne. Już w marcu 1915 r. stwierdził w redagowanym przez siebie tygodniku, że „walczymy o „Mitteleuropę””²⁹, a granice Mitteleuropy powinny być stopniowo rozszerzane, by twór ten swoim zasięgiem objął w przyszłości również kraje skandynawskie, Francję, Włochy czy Turcję. Wśród państw znajdujących się w ramach Mitteleuropy Naumann widział też Polskę, choć nie rozstrzygał, czy powinna być ona powołana do życia na terenach oderwanych przez Państwa Centralne od Rosji, czy w jakiejś formie włączona w skład monarchii habsburskiej. W każdym z tych przypadków granice Mitteleuropy przesunięte byłyby do linii Bugu³⁰.

Wojenne granice

Właśnie na wschodzie po raz pierwszy w trakcie trwania pierwszej wojny światowej pojawiła się możliwość realizacji niemieckich planów wyłożonych w *Septemberprogramm*, a nawet ich rozszerzenia. Okazję do tego przyniosła rewolucja październikowa, wojna domowa w Rosji, ale przede wszystkim traktat brzeski. Inicjatywa zawarcia separatystycznego pokoju z państwami centralnymi wyszła ze strony bolszewików, którzy, po przejęciu władzy w Rosji, byli gotowi pójść na duże ustępstwa, byle tylko wycofać Rosję z wojny i móc ugruntować swoją władzę. Dowództwo niemieckie również chętnie wycofałoby się z wojny z Rosją, ponieważ dzięki temu mogłoby przerzucić na zachód siły związane do tej pory na wschodnim froncie. Rozmowy pokojowe rozpoczęły się już w listopadzie 1917 r., ale nie przebiegały one bez proble-

²⁷ P. Eberhardt, *Geneza niemieckiej koncepcji „Mitteleuropy”*, „Przegląd Geograficzny” 2005, nr 77, s. 473–474.

²⁸ F. Naumann, *Mitteleuropa...*, s. 2–3. Cytat za: J. Pajewski, „*Mitteleuropa*”..., s. 117.

²⁹ F. Naumann, *Wer war Bismarck*, „Die Hilfe” nr 12, 25.03.1915, s. 187.

³⁰ J. Pajewski, „*Mitteleuropa*”..., s. 118–119.

mów. Dopiero po wznowieniu przez Niemcy w lutym 1918 r. antyrosyjskiej ofensywy i wydaniu kolejnego ultimatum Komitet Centralny zaakceptował żądania państw centralnych³¹.

Rosyjska delegacja przybyła do Brześcia Litewskiego 1 marca 1918 r., a dwa dni później podpisała traktat pokojowy kończący I wojnę światową na wschodnim froncie. Jego warunki były niezwykle ostre. Rosja musiała uznać stratę terenów Polski, Finlandii, Estonii, Łotwy, Litwy oraz okręgów na Zakaukaziu. Tereny te miały zostać włączone do Niemiec lub zostać niemieckimi protektoratami. Moskwa miała także zobowiązać się do rozbrojenia armii i uznania istnienia związanej ekonomicznie z Niemcami Ukrainy, a dodatkowo zgodziła się na znaczące ustępstwa gospodarcze wobec obywateli i firm z państw centralnych, którzy zostali praktycznie wyłączeni w Rosji z kampanii nacjonalizacyjnych prowadzonych przez bolszewików³². Najważniejszym elementem traktatu było jednak zrzeczenie się przez Rosję 750 tysięcy kilometrów kwadratowych, które to obszary miały, w ten czy inny sposób, wejść w skład budowanej przez Niemcy Mitteleuropy³³. Trzeba jednak zaznaczyć, że była to inna koncepcja niż proponowana przez Friedricha Naumanna: nie było już mowy o gospodarczej i kulturalnej jedności, ale o realizacji polityki aneksjonizmu i otaczania Rzeszy kręgiem uzależnionych państwa satelickich³⁴.

Niemieckie plany stworzenia Mitteleuropy, choć oczywiście bez szczegółów dostępnych tylko dla najwyższych decydentów, były w ogólnym zarysie znane politykom i społeczeństwom, których dotyczyły. I niekoniecznie spotykały się w tych kręgach z ciepłym przyjęciem. Przykładowo: w czeskich kręgach Tomáš Garrigue Masaryk postulował, w opozycji do Mitteleuropy, koncepcję tzw. Nowej Europy, dobrowolnego sojuszu demokratycznych państw regionu, a myśl swoją wyraził w pełni w 1918 w dziele *The New Europe*³⁵. Jeszcze w roku 1917 w praskich „*Národních Listech*” opublikowano emocjonalny artykuł Aloisa Rašína, późniejszego czechosłowackiego ministra finansów, który twierdził, że

nic nie mogłoby rzucić lepszego światła na naszą obecną sytuację, niż agitacja za ‚Mitteleuropą’ [w oryg. używa pojęcia ‚střední Evropa’]. Austro-Węgry i Bułgaria mają być tylko przystankiem w imperialistycznym pochodzie Niemiec nad Zatokę Perską, przez Konstantynopol i Bagdad. To jest idea, której realizację naród niemiecki postawił sobie jako cel w tej wojnie i jako cel państwa, w którym żyjemy. [...] Pan Naumann mógłby na jakiś czas zaprzestać jeżdżenia po Europie Środkowej, publiczna agitacja za nią [Mitteleuropą] mogłaby zmaleć, ale w rzeczywistości żadna nowa idea,

³¹ F. Fisher, *Germany's Aims...*, s. 477–483.

³² R. Pipes, *The Russian Revolution*, New York 1991, s. 595–596.

³³ F. Fisher, *Germany's Aims...*, s. 508–509.

³⁴ W. Mommsen, *Mitteleuropaidee...*, s. 23.

³⁵ Pierwotnie wyszło ono po angielsku; pierwsze wydanie czeskie, pod tytułem *Nová Evropa, stanovisko slovanské*, pojawiło się w roku 1920.

żaden nowy program nie wynagrodzi nam stuleci pogardy [...]. W zachłyśnięciu zwycięstwem [...] przed całym światem zdjęto maskę, ujawniając prawdziwe intencje planu „Mitteleuropy”. Nie da się jej już założyć z powrotem i wszyscy wiedzą, co się pod nią skrywało. [...] Czeska polityka, wraz z Jugosłowianami, przejrzała te plany i musi być napełniona nieufnością co do uczciwości ich intencji³⁶.

Również wśród polskich działaczy niepodległościowych plany te nie przeszły bez echa. O niemieckich planach w taki sposób pisał po wojnie Roman Dmowski: „Niemcy liczyli, że w razie nawet przegranej na froncie uda im się osiągnąć zwycięstwo polityczne, urzeczywistnić swój główny cel – niepodzielne zapanowanie w Europie Środkowej. Nowe Królestwo Polskie pozostałoby jako jedna z części składowych niemieckiego systemu Europy Środkowej (Mitteleuropa) i nie miałoby żadnych widoków wyłamania się spod władzy niemieckiej”³⁷.

Podpisanie traktatu brzeskiego pozwoliło Niemcom przerzucić znaczne siły na zachodni front w ramach przygotowań do operacji Kaiserschlacht³⁸, jednak nie udało się im osiągnąć planowanej przewagi strategicznej. Przeprowadzona w kwietniu przez państwa Ententy, wsparte przez milion żołnierzy z USA, kontrofensywa „stu dni”, kapitulacja Bułgarii oraz załamanie się frontu bałkańskiego, zmusiły Cesarstwo Niemieckie do podpisania 11 listopada 1918 r. rozejmu w Compiègne.

Warunki rozejmu, w punktach dotyczących wschodniego frontu, zakładały wycofanie się wojsk niemieckich na granice z 1 sierpnia 1914 r. oraz anulowanie traktatu brzeskiego i traktatu w Bukareszcie. Mitteleuropa, którą na krótki czas udało się Niemcom zbudować na wschodzie, przestała istnieć.

Zakończenie

Po upadku Cesarstwa Niemieckiego w rezultacie I wojny światowej politycy niemieccy nie podejmowali już tematu Mitteleuropy³⁹. Rozpoczęty w trakcie II wojny Generalplan Ost, dotyczący w dużej mierze terenów wchodzących w skład projektowanej wcześniej Mitteleuropy, nie zakładał tworzenia buforowych państw związanych gospodarczo z Niemcami, a przyłączenie

³⁶ A. Rašín, *Úkol české politiky*, „Národní Listy”, nr 289, 21.10.1917, s. 1. Tłum. własne. Szerzej J. Kořalka, *Anpassung oder Widerstand? Zu den tschechischen Reaktionen auf die deutsche Mitteleuropaidee vor und nach dem Jahre 1914*, [w:] *Mitteleuropa. Konzeptionen...*, s. 25–38.

³⁷ R. Dmowski, *Polityka polska i odbudowanie państwa*, t. 1, Warszawa 1988, s. 322.

³⁸ H.H. Herwig, *The First World War: Germany and Austro-Hungary 1914–1918*, London–New Delhi–New York–Sydney 2014, s. 381.

³⁹ Poświęcone są temu artykuły opublikowane w trzeciej i czwartej części cytowanej pracy *Mitteleuropa. Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20...*

ich do III Rzeszy, eksterminację miejscowej ludności i zastąpienie jej niemieckimi osadnikami⁴⁰.

Pojawiają się jednak głosy, że projekt Mitteleuropy, którego nie udało się wcielić przymusowo w życie na początku XX w., realizowany jest obecnie środkami gospodarczymi przez Niemcy w ramach Unii Europejskiej. Stanowisko takie prezentował na przykład Peter Zeihan w swoich analizach przygotowywanych dla ośrodka analitycznego Stratfor⁴¹. Choć trudno nie zauważyć znaczących podobieństw pomiędzy obecną pozycją Niemiec, a koncepcją Mitteleuropy przedstawioną przez Naumanna⁴² (unia celna; niemiecka gospodarka, która w największym stopniu korzysta ze wspólnego obszaru gospodarczego i waluty⁴³) trudno dziś stwierdzić, czy ze strony RFN jest to podobieństwo zamierzone.

Bibliografia

Źródła publikowane

- Dmowski R., *Polityka polska i odbudowanie państwa*, Warszawa 1988.
Naumann F., *Mitteleuropa*, Berlin 1915.
Naumann F., *Wer war Bismarck*, „Die Hilfe” nr 12, 25.03.1915.
Partscht J., *Central Europe*, New York 1903.
Partscht J., *Mitteleuropa. Die Länder und Völker von den Westalpen und dem Balkan bis an den Kanal und das Kurische Haff*. Gotha 1904.
Rašín A., *Úkol české politiky*, „Národní Listy”, nr 289, 21.10.1917.
Vorschläge zur Anbahnung der Oesterreichisch-Deutschen Zoll- und Handelsvereinigung, „Wiener Zeitung”, nr 255, 26.10.1849.

Opracowania

- Czapliński M., *Niemiecka polityka kolonialna*, Poznań 1992.
Eberhardt P., *Geneza niemieckiej koncepcji „Mitteleuropy”*, „Przegląd geograficzny” 2005, nr 77, z. 4.
Fisher F., *Germany's Aims In The First World War*, New York 1967.
Herwig H.H., *The First World War: Germany and Austro-Hungary 1914–1918*, London–New Delhi–New York–Sydney 2014.

⁴⁰ *Encyklopedia II wojny światowej*, red. K. Sobczak, Warszawa 1975, s. 153.

⁴¹ P. Zeihan, *Germany: Mitteleuropa Redux*, <https://worldview.stratfor.com/article/germany-mitteleuropa-redux> [dostęp: 10.02.2018].

⁴² Por. J.W. Tkaczyński, *Friedrich Naumann...*; B. Koszel, *Mitteleuropa rediviva? Europa Środkowo- i Południowo-Wschodnia w polityce zjednoczonych Niemiec*, Poznań 1999.

⁴³ L. Totaro, G. Salzano, *Why Italians Might Be Economic Losers in Era of Euro*, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-02-02/why-italians-might-be-outright-economic-losers-in-era-of-euro> [dostęp: 10.02.2018].

- Kořalka J., *Anpassung oder Widerstand? Zu den tschechischen Reaktionen auf die deutsche Mitteleuropaidee vor und nach dem Jahre 1914*, [w:] *Mitteleuropa. Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, hsgb. R.G. Plaschka et al., Wien 1995.
- Koszel B., *Mitteleuropa rediviva? Europa Środkowo- i Południowo-Wschodnia w polityce zjednoczonych Niemiec*, Poznań 1999.
- Nicols J.A., *Germany after Bismarck: The Caprivi Era 1890–1894*, New York 1968.
- Meyer H.C., *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815–1945*, Leiden 1955.
- Mommsen W., *Mitteleuropaidee und die Mitteleuropaplanungen im Deutschen Reich vor und während des Ersten Weltkrieges*, [w:] *Mitteleuropa. Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, red. R.G. Plaschka et al., Wien 1995.
- Pajewski J., „Mitteleuropa”, *studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1959.
- Pipes R., *The Russian Revolution*, New York 1991.
- Encyklopedia II wojny światowej*, red. K. Sobczak, Warszawa 1975.
- Thompson W.C., *The September Program: Reflections on the Evidence*, „Central European History” 1978, Vol. 11, No. 4.
- Tkaczyński J.W., *Friedrich Naumann: herold niemieckiego imperializmu czy prekursor Unii Europejskiej?*, „Prace komisji środkowoeuropejskiej PAU”, t. XVIII, red. J. Machnik, I. Stawowy-Kawka, Kraków 2010.
- Torp C., *The Challenges of Globalization, Economy and Politics in Germany, 1860–1914*, New York–Oxford 2014.
- Wereszycki H., *Sojusz trzech cesarzy. Geneza 1866–1872*, Warszawa 2009.
- Winkler H.A., *Długa droga na Zachód. Dzieje Niemiec*, T. 1: 1806–1933, Wrocław 2007.
- Witte B.C., *Friedrich Naumann a przyszłość liberałów*, [w:] *Friedrich Naumann, człowiek i dzieło*, Warszawa 1998.

Źródła internetowe

- Heuss T., *Naumann, Friedrich*, „Neue Deutsche Biographie 18” 1997, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118738178.html#ndbcontent> [dostęp: 22.01.2018].
- Imhof V., *Partsch, Joseph*, „Neue Deutsche Biographie 20” 2001, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116048786.html#ndbcontent> [dostęp: 8.02.2018].
- Zeihan P., *Germany: Mitteleuropa Redux*, <https://worldview.stratfor.com/article/germany-mitteleuropa-redux> [dostęp 10.02.2018].
- Totaro L., Salzano G., *Why Italians Might Be Economic Losers in Era of Euro*, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-02-02/why-italians-might-be-outright-economic-losers-in-era-of-euro> [dostęp: 10.02.2018].

Continental empire - German ‘Mitteleuropa’ concept at the turn of the 19th and 20th century

Abstract:

The paper presents creation and development of the idea of *Mitteleuropa*, which appeared in German political and geopolitical thought at the beginning of the 20th century. The article presents 19th century background leading to the formation and the development of this concept, and fundamental works of Josef Partsch and Friedrich Naumann, which shaped it. It also presents the impact that the concept of *Mitteleuropa* had on the plans of the German Empire during the First World War and the successful, though brief, attempt to implement it at the political level undertaken during the negotiations of the Treaty of Brest-Litovsk.

Keywords: geopolitics, *Mitteleuropa*, Germany